אדריכלות

סביבה אסתר זנדברג

התמגנו עד מאוד

האם אפשר וצריך לחיות בתוך ממ"ד כל היום? מיגונה לדעת של מדינת ישראל, והמחיר שגובה התהליך הזה מאזרחיה, עומדים במרכזה של תערוכה חדשה

"לא נמגן את עצמנו לדעת", אמר ראש הממשלה לשעבר אהוד אולמרט בדצמבר 2007 בדיון בדו"ח מבקר המדינה על מיגון העורף בזמן מלחמת לבנון השנייה. אף שאולמרט קרא לבחון צורכי מיגון מציאותיים במקום לעורר פאניקה לאומית, ממשלתו אישרה תוכניות מיגון ללא תקדים ביישובי עוטף עזה, בעקבות לחץ ציבורי והחלטת בג"ץ בנושא. מיגונה לדעת של מדינת ישראל, בעוטף עזה ובשאר חלקיה של המדינה, והמחיר האזרחי, הפוליטי, הכלכלי וגם האדריכלי שהוא גובה, עומדים במרכזה של התערוכה "ארץ מקלט, התגוננות אזרחית בנויה" שתיפתח ביום שלישי הקרוב בגלריה האוניברסיטאית באוניברסיטת תל אביב, ומעזה לנגוע בפרה הקדושה מכל.

התערוכה מציגה את שלל אמצעי ההתגוננות האזרחית בישראל ועוקבת אחרי המסלול החלקלק שעשתה המדינה מ"ארץ מקלט" ל"ארץ במקלט". אוצרי התערוכה, האדריכלים שלי כהן, טולה עמיר, ניר רותם, דפנה לוין ואופיר זינטי, לוקחים את האמירה שטבע אולמרט צעד אחד קדימה ושואלים עד לאילו אבסורדים עוד יגיע מירוץ המיגון, האם תרצב כיפת ברזל על כל מדינת ישראל. השבוע, נוכח הירי על ישובים בדרום, אמר הרמטכ"ל גבי אשכנזי כי לא נכון לפתח ציפיות מכיפת ברזל. התערוכה היא אקטואלית עוד יותר בימים האלה, אומרת כהן, "והזדמנות לשאול שוב מה עשו נבחרי הציבור בינתיים להשגת הסכם מדיני כדי למנוע ירי ומה הערך של המיגון לדעת. האם צריך ואפשר לחיות בתוך ממ"ד כל היום?"

עם השנים התמגנו עד מאוד, אומרים אוצרי התערוכה, התבצרנו, התחפרנו, הסתתרנו *מתחת לגגות מגן, הצבנו קירות ומבני מגן מכל מיני מינים – שני ציוני הדרך הבולטים* בעשורים האחרונים הם המצאת המרחב המוגן הדירתי, הממ"ד, ב־1992, והמיגון בישובי עוטף עזה ב־2008 – והמצאנו תחבולות רבות. בתערוכה הם מבקשים להמחיש עד כמה הרחקנו לכת ולבחון מחדש החלטות ומסקנות שנראות לחברה הישראלית כבלתי ניתנות לבחינה מחדש. ככל שמנגנון הביטחון משתכלל, כותב משה צוקרמן בקטלוג התערוכה, גם מתעצמת דווקא תחושת "המאוימות הקיומית". התערוכה מגייסת אמצעים אמנותיים שונים בניסיון להמחיש כיצד זה נראה, מה זה אומר, ולאן זה עלול להגיע.

הביטחון כחזות הכל

אמצעי ההתגוננות האזרחית נוכחים במרחב הישראלי ומעצבים את דמותו – המקלטים משנות ה־50 וה־60 בכל גינה ומגרש משחקים, הממ"דים בבנייה חדשה למגורים ותוספות המיגון שלא ייאמנו בעוטף עזה – ו"מנכיחים את האיום הביטחוני והאלימות הצבאית בחיי היום־יום". בשם התפישה השלטת בישראל ולפיה הביטחון הוא חזות הכל, המיגון נתפש ככוח עליון וכרע הכרחי. מעטים בציבור מערערים על החלטות בתחום, גם לא אדריכלים ומתכננים. בשיח האדריכלי הנושא אינו קיים. עיר שלמה, שדרות, התמגנה במהירות והיקף חסרי תקדים והדבר כמעט שלא עורר תשומת לב בציבור האדריכלים שעיסוקו במרחב.

פתרונות המיגון הנוכחיים מעוררים ביקורת פנימית גלויה או מרומזת גם במערכת הביטחון עצמה ומצביעים על יעילות מוגבלת ועלות גבוהה יחסית לתוצאה, כפי שהתברר במחקר לתערוכה. במאמרם בקטלוג מעלים האוצרים פתרונות חלופיים אפשריים מינוריים יותר מאמצעי המיגון העכשוויים, מבלי להתעלם מהצרכים הביטחוניים – שימוש בחדרי מדרגות במקום בממ"ד למיגון העורף ומיגון פנים דירתי לאזורים בסיכון, פתרון זול כדבריהם ב־60% מבניית ממ"דים חדשים. את יתרת תקציב המיגון ניתן יהיה להפנות לרווחת הציבור, להרחבות דיור אדריכליות מוצלחות יותר או לסיוע למבקשים לעזוב את היישובים.

ההסתייגות ממיגון יתר אינה רק אסתטית, מדגישים האוצרים. אף על פי שההיבט החזותי של אמצעי המיגון הוא דרמטי ומרכזי בתערוכה, וכרוך לבלי הפרד בהיבטים אחרים, סיבה עיקרית להסתייגותם היא חברתית ופוליטית. עורף מיגון הוא מעגל קסמים ללא מוצא. מיגון יתר רק גורר יתר מיגון. הנוכחות המוגברת של האיום הביטחוני בחיי היום־יום "מזינה ומעצימה את תחושת הקורבן, תחושה המעוררת גישה התקפית ודוחה את מאמצי השלום של הנהגת המדינה, דחייה המולידה צורך בעוד ועוד מיגון".

המגוון והכמות הבלתי נדלים של תופ*עות ההתגוננות האזרחית נחלקים בתערוכה לשורה של קטגוריות שהן צמדי ניגודים* המייצגים "היבטים דיכוטומיים של המיגון הישראלי". הצמד חירום/יום־יום הוא אחד מהם. מציאות של חירום, שהיא זמנית בהגדרתה, היא שגרת חיים קבועה בישראל וכמוה הצורך לקיים שגרת חיים במצבי חירום בלתי שגרתיים. בתערוכה מיוצגת הדיכוטומיה בתצלומי מקלטים המשמשים בימי רגיעה למטרות אזרחיות: סטודיו לאמנות, פעילות פנאי וספורט, מרכזים קהילתיים או גם בתי כנסת. מקלטים הם מציאה: דמי השכירות נמוכים, מיקומם מרכזי, ולמרבה הפרדוקס הם נגישים ללא גדרות ובידוק ביטחוני.

צמד הניגודים הגנה־התקפה מוצא ביטוי בעבודת הניאון "אמאל'ה" של האמנית שלי פדרמן שנראית כשלט פרסומת במרכז מסחרי ולוכדת אשליה של נורמליות, קיטש, פתיינות קפיטליסטית, חרדה לאומית ופאניקה פרטית במלה אחת שאומרת הכל (שער מיתולוגי ב"העיר" סיכם באותה מלה את המנוסה מתל אביב מאימת הסקאדים במלחמת המפרץ הראשונה). תחת הקטגוריה למעלה־למטה, מוצגות בתערוכה התמורות שחלו בתפישת המיגון כתנודות של מטוטלת: ממיגון עילי בחדרי ביטחון בתקופת היישוב לפני הקמת מדינת ישראל, למיגון תת קרקעי במקלטים אחרי 1948, משם שוב למעלה בשנות ה־90 לממ"דים, ובעתיד, בחזרה למיגון תת קרקעי אם וכאשר יתממש האיום הגרעיני האיראני.

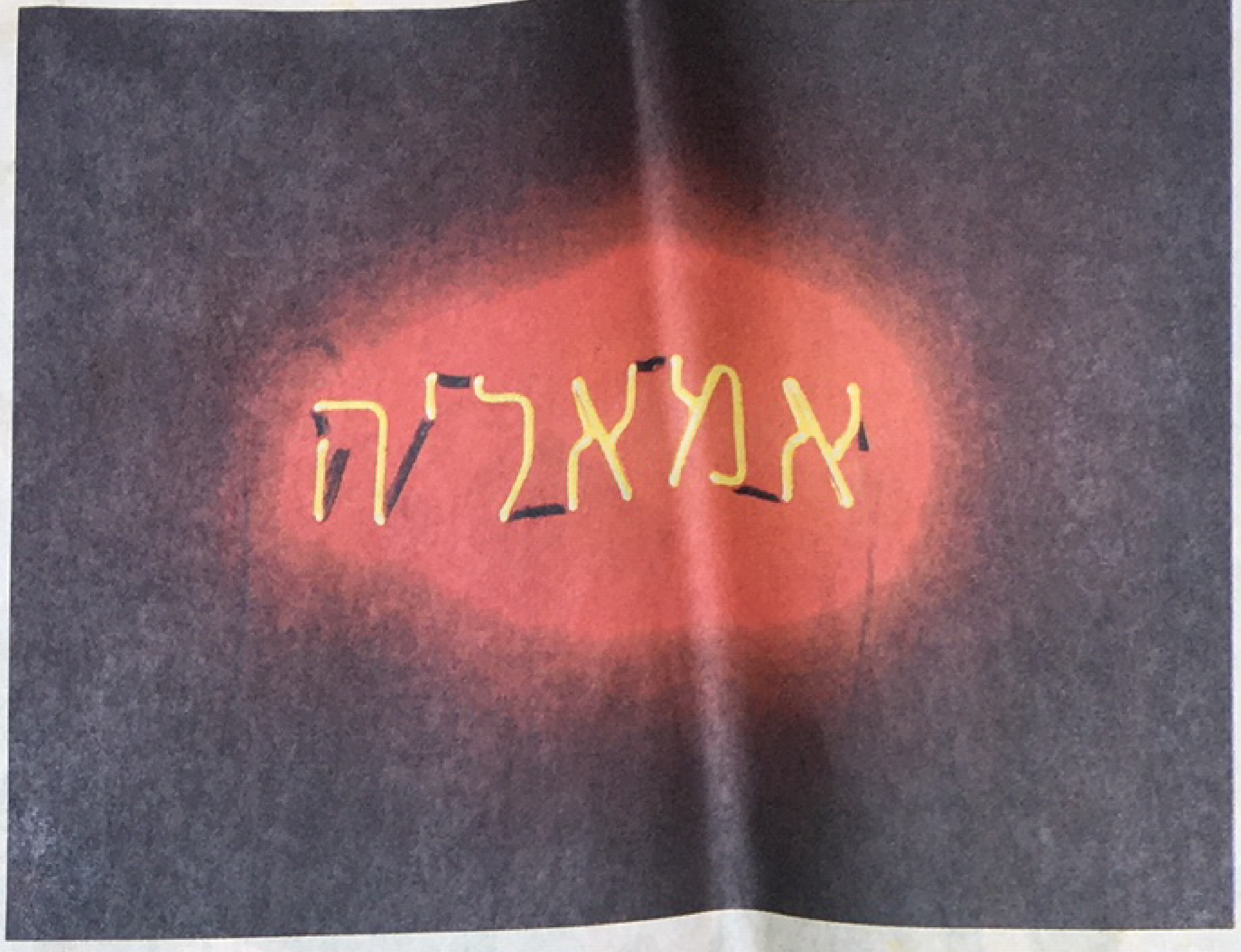

צמד הניגודים הגנה־התקפה מוצא ביטוי בעבודת הניאון "אמאל'ה" של האמנית שלי פדרמן (בתמונה) שנראית כשלט פרסומת במרכז מסחרי ולוכדת במלה אחת אשליה של נורמליות, קיטש, פתיינות קפיטליסטית, חרדה לאומית ופאניקה פרטית

הצמדים פנים־חוץ ופרטי־ציבורי מבחינים בין מיגון חיצוני הבולט מעל פני השטח או עוטף את המבנה בגגות או קירות מגן לבין מיגון פנימי המסתתר בתוך הדירה ומסווה את תכליתו, ובין מיגון ציבורי לבין מיגון מופרט. בעשורים האחרונים מאז מלחמת המפרץ עלתה קרנו של המיגון הפנימי והמופרט, הממ"ד, על פני המיגון הציבורי, על ההשלכות החברתיות, הכלכליות והאדריכליות הכרוכות בכך, ועל ההסתייגות מיעילותו מצד גורמים הנוגעים בדבר. מצב החירום בעוטף עזה "הפך את יחסי הכוח בין שני קוטבי הדיכוטומיה", בין פנימי לחיצוני, פרטי וציבורי, והביא כדברי האוצרים "לפריצה בוטה של המוסתר והתת קרקעי החוצה". תיעוד מצולם של תוספות מיגון חיצוניות ופנימיות ביישובי עוטף עזה ובמיוחד בשדרות "חושף הן את החרדות הסמויות שבלב ההתנהלות הישראלית ואת המאמץ העצום כדי לקיים שגרת חיים באזור האיום", אומרים האוצרים.

תצלום של רועי בושי, בית ספר ממלכתי על שם רבין בשדרות, 2010

דבר בלתי נמנע

המאמץ לטשטש את נוכחותם של אמצעי המיגון, להסות את קיומם וכיעורם וליפות אותם בצבעים וציורים יפים הוא פרק בפני עצמו. הפסיכולוגים דפנה בהט וגבי בונויט מספקים במאמרם בקטלוג הסברים מתחום הנפש וכותבים כי הקישוטים במקלט והשימושים הקהילתיים בו "מעקרים לרגע את פוטנציאל האלימות, ההרס והבהלה", אבל למעשה הם אינם אלא ביטוי ל"הכחשה עמוקה וחמקמקה" היוצרת רצף טבעי לכאורה בין החיים לבין המלחמה, "ובכך היא כאילו אומרת – המלחמה היא דבר בלתי נמנע, חלק אינטגרלי מחיינו".

הדיון במיגון נוגע מטבע הדברים בחלוקה חברתית על פי לאום ומעמד, חלוקה הבאה לביטוי בפערים במשאבים להתגוננות המרחבית בין אוכלוסיות הסובלות מחוסר מיגון לאלה הנהנות ממיגון משופר. דו"ח מבקר המדינה ונציב תלונות הציבור על היערכות העורף במלחמת לבנון השנייה מתאר תמונה עגומה של מצב המיגון והמקלטים במגזר הלא יהודי בצפון הארץ. למרות המאמץ שנעשה להתגבר על פערי המיגון, מעידים נציגי ישובים ערבים שרואיינו לתערוכה כי מיגון הוא עדיין בגדר מותרות ביישוביהם, הנאבקים על שירותי ציבור תקינים גם בימי שגרה. מולם מוצג בתערוכה מקלט אטומי בווילה מפוארת ביישוב יהודי מבוסס בשרון.

האם אמצעי המיגון היו פחות מאיימים אם נוכחותם היתה סמויה, מעין כמו מצלמות אבטחה נסתרות, האם הם היו תורמים יותר לשלום או לתחושת הביטחון אם הם היו מתוכננים ומעוצבים היטב, אלה שאלות פתוחות. אוצרי התערוכה מאמינים כדבריהם כי מעורבות פעילה של אדריכלים בקבלת ההחלטות על אמצעי המיגון העכשוויים היתה יכולה להיות חיונית, ו"בדברנו אלה באנו להציג עמדה חברתית ואדריכלית אזרחית מתוך אמונה שמיגון וביטחון הם סוגיות שאין להפקירן בלעדית בידי מערכת הביטחון ואסור שיהיה לה מונופול עליהם".

התערוכה היא פרי מחקר של כשנתיים בנושא המיגון על היבטיו השונים ומשתתפים בו שורה ארוכה של אדריכלים ואמנים. לתערוכה נלווה קטלוג מקיף. ערב עיון שכותרתו "האם נמגן את עצמנו לדעת" יתקיים במסגרת התערוכה ב־16 בינואר (יום השנה ה־20 לנפילת הטילים במלחמת המפרץ הראשונה) באולם פסטליכט בבניין מקסיקו באוניברסיטת תל אביב. בערב העיון יידונו לראשונה בפורום מעין זה שאלות הקשורות לאופני המיגון, לחלופות למיגון העכשווי, לפתרון פערי המיגון ולמימונו. התערוכה תינעל ב־24 במארס 2011.

מגדל וחומה

מדוע מוצג סמל ההתיישבות הציונית דווקא ביפו?

ביישובים בישראל מתנוססים עדיין מאות מגדלי מים שנבנו לפני הקמת המדינה ואחריה, משנות ה־20 וה־30 ועד שנות ה־70 ורשמו פרק מפואר בבניין הארץ ובנופיה, כמו באיקונוגרפיה הציונית. מרבית המגדלים יצאו משימוש עם השינויים והשכלולים במערך אספקת המים, ונשקפת סכנה לקיומם. יוזמה ראויה לציון היא לכן התחרות לתכנון ושימוש מחדש במגדלי המים שהכריזו המחלקה לארכיטקטורה בבצלאל, ארגון איקומוס והמועצה לשימור אתרי מורשת בישראל ביוזמה של הסטודנט רוברט אונגר מבצלאל. ההצעות הנבחרות שהוגשו לתחרות מוצגות כעת בתערוכה בנמל יפו הפתוחה לציבור הרחב.

חשיבותה של התערוכה אינה בהצעות המעשיות – המעודדות בעיקר את הדחף להגן על מגדלי המים הללו מכל רע שאדריכלים יעוללו להם אם רק יקבלו הזדמנות. חשיבותה בעבודת התיעוד והמחקר ההיסטורי שכל משתתף נדרש לעשות במסגרתה, ובמודעות שהיא עשויה לעורר לפוטנציאל ההתחדשות הטמון במבני תעשייה אחרי שסיימו את תפקידם המקורי. מגדל המים הוא רק מקרה פרטי. תיעוד ומחקר הם מטלה חיונית לכל אדריכל, ולאו דווקא למי שעוסקים בשימור. אולי כך ידם על הדק ההרס לא תהיה קלה כל כך כפי שהיא היום. אפשרויות השימוש מחדש במבני תעשייה נטושים הן בלתי נדלות ויש לקוות שההכרה בפוטנציאל תתעורר לפני שהם ייעלמו ויישארו בארכיונים בלבד.

על כל אלה ועל ההתמסרות לנוסטלגיה מתוקה בתצלומים של מגדלי מים בימיהם הדרואיים המלווים את התערוכה, מעיבה הבחירה להציג את המפעל הציוני הכביר הזה דווקא בנמל יפו. מגדל מים בישראל אינו עוד מבנה תעשייה או עוד אייקון אדריכלי, אלא הוא מסמליה המרכזיים של ההתיישבות הציונית, של כיבוש השממה או מה שנתפש כשממה באתוס הציוני, ובמידה רבה גם של כיבוש הקרקע ונישול יושביה המקוריים. מגדלי מים בישראל מתקשרים גם למלחמות ישראל: רבים שימשו נקודות תצפית צבאיות, לעתים הוקמו לידם אנדרטאות הנצחה לנופלים ולנספים, לא אחת התנוססו עליהם סמלי המנורה ומגיני דוד והודלקו משואות, ובראשם הוצבו אנטנות ומתקני מעקב. נמל יפו שבו מוצגת התערוכה הוא מסמליה של הזהות הערבית ביפו, וסמל גם לפלסטינים שנטשו, גורשו ונושלו ממקומם עם הקמת מדינת ישראל. אחרי שנים של הזנחה וניסיונות הפרטה, הנמל עובר בימים אלה תנופת שיקום והתחדשות. אלא שבמקום להשיב לו את יפואיותו הערבית, הוא נהפך לעוד מתחם בילוי־אמנות־קניות יאפי תל־אביבי המנציח תחושות של ניכור ועוינות בקרב תושבי יפו הערבים. תערוכת מגדלי המים – מבלי לפקפק לרגע בכל מה שאצור בהם – היא עוד לעג לרש (ועדות למגמה אתנוצנטרית השלטת בין גורמי שימור בישראל ושררת גם באווירה הכללית שהקצינה עד מאוד בימים אלה). מצד שני, אין מקום לדאגה: ממילא המגזר מדיר רגליו מתערוכות בנמל.

אסתר זנדברג